

רליגיה

בית למחשבה דתית

גיליון ה
סתיו תשפ"ג / נובמבר 2022

הלל צייטלין
מנחם נאבת
פרופ' אריאל אבן מעשה
נדב כהן
הרב חיים וידל
הרב יותם הלפרין
ד"ר ישראל לוינגר
דסי שלום-נמני
ד"ר הילה יניב
רפאל ויינגרטן
יעקב אגם
ד"ר גוויין היימן

רליגיה

// בית למחשבה דתית

קדם
קודש ~ דרך ~ מציאות

רליגיה: בית למחשבה דתית

גיליון ה' / סתיו תשפ"ג / נובמבר 2022

עורך מייסד

שאול דה מלאך

עורכים

עוז בלומן

מתנאל בראלי

מערכת

אהוביה גורן

זאב גינזבורג

אביטל לוי

מערכת שירה

משה ולדמן

אושרי ברוך

מערכת תרבות

יצחק כהן

עריכת לשון

שמואל מרצבך

עיצוב

סטודיו דוב אברמסון

עימוד

סטודיו שיפט

מו"ל

מרכז "קדם", מבית תנועת "עזרא"

בית הדפוס 11, ירושלים

contact.kedem@ezra.org.il

© כל הזכויות שמורות למרכז "קדם"

אין להעתיק את הקובץ למחשב מבלי לשלם. לפרטים: www.kedemcenter.com

© המאמר "איזה אלוהים דוחה האתאיזם המודרני" מאת ד"ר גוין היימן תורגם מתוך הספר *A Short History of Atheism*, 2010, Publisher: I.B. Tauris, an imprint of Bloomsbury Publishing Plc. ברשות ההוצאה.

קטע הקריאה "אל האל האיש" מאת היינריך היינה לקוח מתוך "סולם", גיליון יב (פ"ד) ניסן תשט"ז בעריכת ישראל אלדד. נדפס לראשונה באחרית דבר ל"רומנצרו", 1851.

תוכן עניינים

לְסַפֵּר בְּצִיּוֹן שֵׁם ה': מְבוֹאוֹת	5
תרדמת התיאולוגיה מולידה מפלצות: על דלות התרגום התיאולוגי ונזקיו // הרב אושרי ברוך	7
תיאולוגיה של כאוס והשם יתברך // עוז בלומן	16
אוֹתוֹת וּפְּרָחוֹת בְּאֵוִיר: גִּנְזִים	35
הצימאון // ר' הלל צייטלין	37
קוֹל קְרָא וְהִלְכָתִי: מִסָּה	55
"עַד מָתִי קֵץ הַפְּלָאוֹת": ההשגחה והנס כקטגוריות אפיסטמולוגיות ואתיות // מנחם נאבת	57
תיאולוגיה ניאור-חסידיית: הלכה, דבקות ואינטימיות // הרב פרופ' אריאל אבן-מעשה	82
וְהָיוּ לְאַחֲדִים בְּיָדְךָ: לקראת תיאולוגיה של השלמה // נדב כהן	107
אֲנֶפֶין בְּאֲנֶפֶין: שִׁיחוֹת	137
הסוד והטוב, המצוי הראשון ואינסוף הפנים // הרב יותם הלפרין משוחח עם הרב חיים וידל	139
לְקַחַת חֶלֶק בְּתַנּוּעָה לְפָנִים: על אפשרות של נטורליזם דתי // עוז בלומן משוחח עם ד"ר ישראל לוינגר	150
אין משיחין בשעת ההתגלות: תיאולוגיה במחלקה הסגורה // מערכת 'רליגיה' בשיחה עם דסי שלום-נמני, ד"ר הילה יניב ורפאל ויינגרטן	162
עִם אֵלֵי הַנֶּפֶח: תְּרֻבוֹת	175
ללמד את הילדים שלנו לראות // שאול דה-מלאך משוחח עם יעקב אגם	177
מָה לְמַעַל מָה לְמַטָּה: מַחְקָר	189
איזה אלוהים דוחה האתיאיזם המודרני? // ד"ר גוויין היימן	191

{*}

עדינה הרוש ~

33 וְנָשִׁים עוֹלוֹת אֵלָיו

34 וּפָרַשׁ עָלַי

54 היינריך היינה ~ אל האל האישי

יורם ניסינוביץ' ~

135 משורר מתראין

135 מָה יֵשׁ בְּאֱלֹהִים הַזֶּה

136 רְלִיגִיוּזָה חוֹלֶפֶת

136 אֲנִי עוֹזֵר לָךְ

173 אבישלום פון שילוח ~ ואני המשתגע מרב כלות ותפארת

188 צבי (צ'יקו) ולדמן ~ הַגַּעְנוּ אֶל עֵמֶק שְׁוֹה

דן סודרי ~

207 מתוך מחזור שירים לאלוהים אחרים

207 אָמָא שְׁלִי חוֹלֶמֶת גְּזֵרוֹת בַּד

תיאולוגיה של כאוס והשם יתברך

// עוז בלומן

פִּי הָאֱלֹהִים בְּשִׁמְיָם וְאַתָּה עַל הָאָרֶץ עַל כֵּן יִהְיֶה דְבָרֶיךָ מְעֻשִׁים
~ קהלת ה, א

חרושת התיאולוגיה

זה כמה עשורים ניתן לשמוע זמזום תיאולוגי הולך ומתחזק בהיכלות המלומדים, רעש רקע חסר מנוחה. אין מדובר רק בחקר הדת במדעי החברה או בניתוח אנליטי של הדת בפילוסופיה; שם התיאולוגיה מרחפת מעל המושגים, נוגעת ואינה נוגעת. הדיון התיאולוגי עצמו – על מהות האל, רצונו, יחסו לעולם, פעולותיו – חוזר. את הנתיב פנימה סימנה ההגות הקונטיננטלית. בשרטוט המבנים התיאולוגיים הכבדים המוטבעים באדני המערב, הקימה ההגות הקונטיננטלית לתחייה דיונים ימי-ביניים שאבד עליהם הכלח. מהתיאולוגיה הפוליטית של קרל שמיט ועד חקר החילון של טלאל אסד, מהתיאולוגים של 'מות האלוהים' ועד 'תיאולוגיות שחרור' למיניהן – זו הייתה ועודנה קריאת תיגר על הסדר החברתי החילוני מכאן ועל הדת הממוסדת מכאן. הקריאות התיאולוגיות שימשו כלי ביקורת מושחזים ורדיקליים כנגד הנורמה, הפוליטיקה, מראית העין, הנאורות. ברם אותו קול מרדני שנשמע מן השוליים הרדיקליים היה דתי מדי בעבור חילונים, חילוני מדי בעבור דתיים – ומסובך מדי להבנה בעבור רוב הציבור.¹

התיאולוגיה חדרה מנתיבים ומחוזות נוספים. הדיון הפוליטי הוצף בשאלות על אודות עליית האסלאם, התנצרות המחנה השמרני והתנגשות הציוויליזציות. חוקרי מדעי המדינה החלו לנבור בהטפותיהם של אנשי דת כדי לבודד גורמים אלימים מתוך 'הדת הטובה'. הדיון הפילוסופי-אנליטי חזר לעסוק בשאלות מעלות אבק על אודות מה שניתן לומר ומה שלא ניתן לומר, וקטטות מנומסות פרצו בין תלמידי ויטגנשטיין. היסטוריונים של רעיונות מכאן ואנשי מדע הדתות מכאן אספו וארגנו מחדש את שנמסר במהלך הדורות, בניסיון להבין טוב יותר את האדם והחברה ואת היווצרות המודרנה. לעומת הראשונים, הקונטיננטליים, שנדמו לנביאי זעם תיאולוגיים – מחקריהם של האחרונים נדמו במקרה הטוב לספרות החוכמה המקראית ובמקרה הרע למוזיאון שעווה.

לצד אלו המשיכה לפרוח כתיבה תיאולוגית דתית, ביתר־שאת ואף בזיקה להן. זו לא עסקה באלוהים ככלי לביקורת, לא ניסתה להצביע על מבנה דתי סמוי כדי להוקיע אותו לעיני חילונים או לנזוף באמצעות 'רצון האל' באנשי הדת. היא עסקה בתיאולוגיה בגוף ראשון, מתוך תפילה והתייצבות נוכח האלוהים, ומתוך ניסיון להביא ולהבין את דברו בהווה. היה זה עיסוק דתי מאוד באופיו, על ידי אנשים דתיים ובעבור דתיים; לעיתים קרובות גם מתוך הממסד ובעבור הממסד - תיאולוגיה של כוהנים.² היה זה ניסיון לשרטט את האופן שבו מתמקמים (מחדש) אלוהים, אדם ועולם זה בצד זה. לדידם של אלו, דעת אלוהים או תפיסת האל הייתה ועודנה ראשית הצירים של המחשבה, מלכת המדעים, פסגת המטפיזיקה, המקום שממנו מפציעה התודעה. השמות המחולנים (או הדה־קונסטרוקטיביים) שניתנו לנקודת ראשית זו במאה העשרים - אימת המוות, ה'חוויה', האבסורד, ה'היות שם' וגם ה'אחר' - הם רק שלב נוסף בניסוח האינטואיציות האנושיות העמוקות ביחס לאלוהים.

תיאולוגיה דתית: כותבים דתיים מקבלים על עצמם את השליחות הדתית לנסח בעבור המאמינים את ה'לוגוס' של ה'תאוס' - האמת על אודות האלוהים שהם מאמינים בו זה מכבר. תיאולוגיה ממין זה אינה מתחילה - ואיננה יכולה להתחיל - מהלוגיקה. בכוונה תחילה נעדר ממנה גם הריחוק המדעי הדרוש. לגבי דידה - בתחושות עסקינן, ומי שאינו יכול לחוש אינו יכול לנסח. על התיאולוג להיות 'בפנים', ממוקם בתוך ההתרחשות, ולבטא 'בחוץ' באופן שיקלע אל המטרה; הוא נענה לצו האל - 'יידעת [...] והשבות אל לבבך!' ולצוואת המסורת - 'דע את אלוהי אביך!'. בשל כך התיאולוגיה מתנסחת באופן הגולש לעיתים אל השירה, לעיתים אפילו אל המלמול; בשל כך היא נוטה להתמקד במה שכבר שוכן בלבבות ולא במה שראוי להיות; בשל כך היא נוטה להתקשח עם הזמן וזקוקה תדיר להתחדשות.

גם בערוגה הישראלית עלתה כפורחת התיאולוגיה בעשורים האחרונים. בין אם בחוגים אליטיסטיים ואקסקלוסיביים (דוגמת תיאולוגיית ה'קודש' של ישיבת הר המור או יצירתה התיאולוגית של פרופ' חביבה פדיה) בין אם בחוגים חברתיים־פוליטיים (דוגמת התיאולוגיה הלאומית שנלמדת בבתי המדרש החרד"ליים, התיאולוגיה הליטאית שמתנסחת כלאחר־יד ובמשתמע או התיאולוגיה הפלורליסטית הנלמדת במכינות המעורבות, שעיצבה ועודנה מעצבת את המרכז הפוליטי), בין אם בחוגי החסידות המתחדשת, החיפוש הרוחני והניו־אייג' (דוגמת תחיית כתביו של אברהם יהושע השל או חידושי הווירטואוזיים של הרב גינזבורג), ועוד ועוד.

העיון בתיאולוגיות שהולכות ומתנסחות בחברה הוא חשוב. אין להסיק ממנו כי החברה עומדת נוכח האל באופן המנוסח. רחוק מכך: התיאולוגיות הממשיות הפועלות בחברה רחוקות מניסוח, והנוסח עשוי לעיתים לענות על צרכים אחרים. ועם זאת - יש בנוסחים התיאולוגיים חלון לוודאויות ולספקות העמוקים, לרוח הזמן, לנפשות הפועלות, לפחדים הכמוסים ולכיוונים שבהם החברה צועדת או הייתה רוצה לצעוד.

אשר על כן, להלן עיון קצר בשלוש תיאולוגיות שצברו קהל קוראים בישראל בשני העשורים האחרונים: זו של הרב מיכאל אברהם, זו של ישי מבורך (שהיא מעין מתיחה-לקצה לזו של הרב שג"ר) וזו של הרב יונתן זקס. לאחר מכן - ניסיון לסכום את העולה מהן ולעמוד על המשותף להן ועל החסר בהן. ולסיום - התחלות לשתי תיאולוגיות נוספות המבצבצות כיום בשיח.

התיאולוגיות של הרב אברהם, מבורך והרב זקס אורתודוקסיות ומאשרות את האורתודוקסיה. שלושתן מתווכות ידע, דרכי חשיבה או מסורות חשיבה אחרות. שלושתן מתעמתות עם המודרנה ונכתבות מתוך פרספקטיבה של התרבות האנושית ושל 'העת הזאת'. שלושתן עשירות ובעלות היקף, וסקירה קצרה לא תעשה עימן חסד. הגמרא במסכת יומא (סט ע"ב) מלמדת כיצד תיאר משה את אלוהים במילים 'האל הגדול, הגיבור והנורא'; אך ירמיהו, שראה את חורבן הבית הראשון בידי הבבלים, לא אמר 'נורא', ודניאל שראה את הגלות והשעבוד לא אמר 'גיבור'. הגמרא מקשה: כיצד עשו כך ועקרו את תיאוריו של משה? השיב על כך רבי אלעזר - ולשונו יפה לדברים אלו - "מתוך שידועים בהקדוש ברוך הוא שאמיתי הוא, לפיכך לא כיזבו בו". הלשון 'אמיתי הוא' ביחס לאלוהים יוצאת לכמה פנים, אך לענייננו ניתן לומר כי אלוהים איננו דורש את התיאור המושלם אלא מבכר את הפנות בעמידה נכחו. על שלוש התיאולוגיות הללו ניתן לומר בהערכה כי כותביהם משתדלים 'שלא לכזב בו'; הם אומרים את אשר הם רואים ואת אשר על ליבם. לכן הן מצע ראוי לכל דיון תיאולוגי בהווה.

~

צלמי האלוהים נושאים בחובם את גרעיני הציוויליזציה. כי בצלם אלוהים עשה את האדם.

~

התער של הרב מיכאל אברהם

כתיבתו של הרב מיכאל אברהם מפורטת, אנליטית ומחכימה - גם (ואולי בעיקר) כאשר לא מסכימים איתו. דיוניו התיאולוגיים נושאים על גבי הפילוסופיה של המדע. הוא חותר לבהירות מושגית בדיון התיאולוגי וללוגיקה צרופה, ובשל כך כתיבתו חדה ופסקנית - אלוהים קיים או איננו קיים; התגלה בסיני או לא התגלה; מתערב בחוקיות פיזיקלית או איננו מתערב בה. בשונה מדיונים תיאולוגיים אחרים כתיבתו נינוחה. גם אין בה מן הפאתוס. את הפרובוקציות וההכרזות הגורפות הוא מגיש בנחת מחויכת.³

לדבריו, אין ליהדות "תיאולוגיה מחייבת". בעוד התחום ההלכתי, ברובו, התקבל והפך למסורת - התחום הרעיוני נותר פתוח כל העת לדיון ולביקורת. אין בו "דוגמות קדושות", עולם רוח מוסכם או דמויות סמכות. בשל כך יש לגשת לכל התחום התיאולוגי בשכל ישר ובדיון לגופו של עניין, ומה ששני אלו מאפשרים הוא 'לא הרבה'.⁴

אם ליטול אחד מהיגדיו המושמעים והמושמצים ביותר: 'אלוהים כמעט שאיננו מתערב בנעשה בעולם'.⁵ כראיה לדבריו מביא הרב אברהם את העובדה שהתערבות זו איננה נלקחת בחשבון בניסויים מדעיים וגם לא בהתנהלות היומיומית של אנשים דתיים. אלוהים כמובן יכול להתערב - אך הוא בוחר לעשות כך לעיתים נדירות, וברוב מוחלט של המקרים הוא אינו נוהג כן. אלוהים קיים; הוא יודע את מעשי בני האדם; והסיבות לאירועים הם חוקי הטבע.

הרב אברהם כמובן אינו הראשון שמכריז על כך (שפתותיו של ישעיהו ליבוביץ דובבות בקבר), אך דיוניו נערכים מכמה זוויות (מדעיות, תורניות, פסיכולוגיות, היסטוריות) ותוך שיתוף תדיר של קהל הקוראים באתר האינטרנט שלו. הוא אינו סבור שהמצב הזה הוא בעייתי. לאחר שבדקנו, ניסינו וחקרנו - הגענו למסקנה שאלוהים איננו הכתובת; הוא איננו גורם את האירועים וגם אינו מתערב בהם כדי לשנותם. הרב אברהם מודה בפירוש כי כל זה שונה מאוד ממה שחונכנו עליו, אבל אדרבה, התחום התיאולוגי אמור להיגזר מההבנה שלנו בהווה - גם אם מסקנותיה נוקבות וסותרות את כל שחשבנו וידענו בעבר.

אירוע בסדר גודל של השואה גורר מהרב אברהם לכל היותר משיכת כתפיים (מבחינה תיאולוגית): בני האדם הם אלו שחוללו את השואה ובדומה לאינספור מקרים אחרים, אין מקום לציפייה שאלוהים יתערב בהצלת יהודים, כפי שברור לרב אברהם שאלוהים לא היה מעורב בהכנתה. ככלל, יש מעט מאוד מה להסיק מההיסטוריה בנוגע לאלוהים ולרצונו (למעט ההיגד שהוא כמעט שלא מתערב בה).

לחוסר ההתערבות של אלוהים השלכות רבות, בתחומי היחיד והחברה. תחום מרכזי שנידון בהקשר זה הוא התפילה. לדבריו, רוב מוחלט של התפילות אינו נענה, ועל כן המענה איננו יכול להיות מטרת התפילה. "השיממון וחוסר הטעם בחלקים ניכרים של התפילה", הוא קובע, "נובעים מהתחושה האוטנטית שרבים מאיתנו חשים בתוכנו פנימה שמזונותינו, חיינו ובריאותנו לא באמת תלויים בתפילה שלנו, אלא בחוקי הטבע ובהשתדלות שלנו. גם ביומיום התחושה היא שכנראה לא הרבה תלוי בתפילה".⁶ הוא גם מוסיף בצורה עוקצנית שהתפילה של היום היא "טקסט ארוך ומיותר" והוא עצמו נוהג לומר רק את מה שהכרחי מבחינה הלכתית - ואת יתר הזמן הוא מבלה בקריאת ספרים.⁷

זוהי 'תיאולוגיה רזה', כלשונו. הגיוני שאלוהים קיים; מסתבר שבהר סיני ניתנו מצוות (שוב, לא הרבה); ואת ההלכה יש לקיים משום שאנו נאמנים למסורת אבותינו. לדעתו, לא זו בלבד שיש בכוחו של הצמצום התיאולוגי לשאת על גביו את האורתודוקסיה אלא שצמצום זה הוא בין

הגורמים היחידים שמסוגלים לכך כיום. הדבר צריך להיערך תוך צמצום מקביל בדרישותיה של האורתודוקסיה עצמה, בהיקף הגיוני וקוהרנטי (מעטים ההוגים בתחומי הפילוסופיה היהודית שהם בעלי הרקע הנדרש בלמדנות והלכה לדיון שכזה כמותו).

התער של הרב אברהם הוא חד, והוא מגלח אתאיסטים מכאן ומאמינים מכאן (כל עוד הוא מגלח את הקבוצה היריבה קל להריע לו). הוא מעוניין לדון בהיגיון ובסברות מובנות, ולא בטענות 'לא רציונליות' או 'על-רציונליות' שנותרות בתחום הסובייקטיבי והרגשי. לדבריו, שנאמרים בכנות ובפתיחות, אין לו חוויות דתיות.⁸

ברם כפי שכבר הוער ונטען על פרויקטים תיאולוגיים רציונליים בעבר, ספק אם מסורת דתית יכולה לשרוד - קל וחומר להיווצר, להתפתח ולהתחדש - רק מתוך דיונים שתפקידם הוא מלכתחילה שלילה ו'הסרת עודפים' של יצירות-יתר. לתיאולוגיה נגיעה עמוקה לחוויה, רגש ואינטואיציה - מה שמכונה כאן במכחול עבה וביקורת 'סובייקטיביות'. תחילה קמים המשוררים, הסופרים, היוצרים, אנשי הרוח - אלו ש'מרגישים טוב'. הלוגיקה, השכל הישר וההיגיון באים לאחר מכן או במקביל, תוך משא ומתן עם חומר הגלם הראשוני. אין מדובר באירוע בודד ובתהליך יצירה חד-פעמי אלא במהלך דורות רבים שבהם הולכת ונילושה המסורת מכוחות יצירתיים מכאן וביקורתיים מכאן. לולי זה, הייתה המסורת אובדת לגמרי מחיוניותה.⁹

ודוק. 'רגש' מבחינה תיאולוגית איננו רק היבט מסוים בחיי הנפש הפנימיים של היחיד אלא קביעה הנוגעת ליש עצמו (מה הוא מכיל, כיצד לפרש אותו). זוהי ה'רוח'. זו ה'תרבות'. זו עמדה מרכזית בכמה מסורות פילוסופיות קונטיננטליות, מהתקופה הרומנטית ועד היום, הגזרות מכשירים סנטימנטליים, חווייתיים ואפילו מיסטיים אופנים אחרים של הכרת העולם. לדין, האדם היחיד והציבור בכללו אינם יכולים להסתפק ב'לא הרבה' שמעניק הדיון האנליטי. לשאלתו של הרב אברהם כיצד כל אלו יכולים לשמש בסיס לדיון פומבי אם הם שוכנים 'בפנים' ולא 'בחוץ' - הן ישיבו שיש גם 'באמצע'. יעידו על כך מוספי הספרות וספרי השירה, אירועי התרבות ומדעי הרוח (כל עוד אלו לא הוחלפו בסנטימנטליות פאתטית). כל מי ש'מרגיש' מוזמן להצטרף לדיון, והצופה יכול להיווכח בקטגוריה הסובייקטיבית-אובייקטיבית המשותפת. אחרים - שאינם מרגישים או מרגישים פחות - מחזיקים מחזיקים אחר אלו שמרגישים ונסמכים עליהם. כך היה תמיד. הדבר אינו שולל דיון ביקורתי ולעיתים מחיקה של דמויות - ואף מסורות שלמות - כעקומות או כבעלות השלכות הרסניות. זוהי ביקורת פנימית הצומחת מתוך מסורת החשיבה הזו, שאינה תובעת את ההסתלקות מן ה'רגש' אל הנתיב השכלי אלא מבקשת לשוב ולדייק אותו תדיר.¹⁰

מסורת 'לימודי האמונה' ו'מלמדי האמונה' הישראלית אכן נשענת על התפיסה הקונטיננטלית הזו של 'הרוח'; ובכלל זאת ההבחנה בין 'גדולי רוח' ומי שאינם כאלה, מי ש'מרגישים יותר' ומי ש'מרגישים פחות'. בשל כך נושאי מסורת זו נוטים חסד (או למצער נטו חסד עד לאחרונה) למשוררים, אנשי רוח וסופרים שאינם דתיים.

בפרויקט האנליטי מהסוג שפורש הרב אברהם ניתן לראות השלמה הכרחית לכל פרויקט תיאולוגי חזויתי ויצירתי אחר, בדומה לאופן שבו הפרתה משנת הרמב"ם את עולמם של בעלי הסוד. יש בו הדים מעוררי געגוע לאותם טיפוסים יהודיים פקחים ומפוכחים, פילוסופים מספרד, למדנים מליטא ומשכילים מגליציה, שעמדו כחומה בצורה כנגד חדירתן של מסורות דתיות אחרות, רוויות רגש ואפוויות למחצה. התביעה לדייקנות, להבהרת המושגים ולתיחום המסורת היא במקומה. אבל ציבור דתי רחב איננו יכול להיות ניוון מלוגיקה ותיאולוגיה רזה - לא מפאת היותו 'עממי' ו'בור', אלא משום שזה מרגיש (!) 'לא נכון' וזה מכיל 'לא הרבה'.

~

מה אומלל היהודי שאינו מרשה לעצמו להתענג על השם יתברך, רק מפני שהדבר מזכיר לו את הנוצרי. אין לך גִּבְתַּת אלוהים גדולה מזו.

~

הקצה של ישי מבורך

הכתיבה התיאולוגית של ישי מבורך מקורית, מודעת לחדשנותה ומרשימה בהיקפה - ובאותה עת גם רדיקלית להכעיס, באופן השומט לעיתים את הקרקע מאפשרות של דיון. לדבריו, שצוטטו לא פעם, "הדת וההתנסות הדתית הן מחלה, מחלה חשוכה מרפא"¹¹. ה'חילון' וה'שואה' היו אמורים למחוק כל שריד לאמונה, לדת ולמושגים הכרוכים בהן - אבל באופן מפתיע, מטריד ולא מובן הדת עודנה קיימת. אך אין להסיק מכך שמדובר ב'אמת' נכונה ונצחית שאינה ניתנת להכחדה - שכן הוכח, כביכול, שהיא שגויה - אלא שהאדם כפוי בצורה מסתורית על הדת ועל ההתנסות הדתית. כל עוד הוא קיים, תוסיף הדת להתקיים יחד עמו. מבורך איננו חוסך כאן מילים קשות. על כורחו יהיה האדם דתי, יתנסה באלוהים, יידחף אל המצוות - אבל הוא מתנסה ונדחף אל דבר־מה שאינו תקין, אינו קביל; אל דבר סוטה, מעיק, חולני.

ה'חילון' וה'שואה' - הגורמים הפוקחים את העיניים ומוציאים את הדת מן המשוואה - אינם מוגדרים בצורה מהודקת; אך אין בכך כדי למנוע מהם להגלות את הדת ממחוזות הטוב, החיים התקינים והאתוס הציבורי. מבורך מוקיע את אלו הרואים את הדת בהקשרים אלו. לדידו, מדובר בשקר, בעבודת אלילים, ב'הכחשת שואה'. אלוהים אינו יכול לשכון בעולם אלא בצורה שמחריבה את הסדר (החילוני, הדתי, הרע, הנינוח) הקיים.¹²

מהו אפוא אלוהים? לדעת מבורך, מילה חלולה, חסרת מובן, בדומה למושגים דתיים נוספים. הניסיון האנושי של הדורות האחרונים חשף בפני האדם כי לאיכויות שהוא ייחס למושג הזה אין כל כיסוי. מובנו של 'אלוהים' כמוחלט, עליון, שלם, גואל, כול יכול, עונה בצרה - נשבר, הוסר, התנדף. ועם זאת, דבר־מה מעניין התרחש: "אלוהים מת", הוא קובע, "אבל שב כרוח רפאים".¹³

משהו מתפרץ מתוך האדם; חוויה, איווי, תשוקה דתית. האדם אינו יכול להיענות להן בצורה פשוטה ותמימה. הוא יודע שמדובר במשהו זר, נוראי, לא תקין.¹⁴ עליו לחלץ עצמו מהאשליה הדתית, מהאונאה העצמית, מהממד האובייקטיבי שהוא ייחס לתחושות אלו בעבר, מהמושגים ומהתקוות שבהם הוא טען אותן - ו'לנכר, לעקר ולסרס' את משמעותן. ההתנסות הזו היא אומנם עניין 'דתי', ויש לקבלה ככזו - אך במונח סובייקטיבי של 'אפשרות', פתח להישאר דתי, 'שארית'. בו בזמן יש גם לקבל ולהפנים את הסכנה שבהתמסרות למובנן של תחושות אלו, את האיוולת שבתחושת העונג שהן נושאות ואת החולי שבהיתלות המטפיזית שבהן.

מבורך מגיע בטענותיו לצמתיים ידועים וטעונים - ובוחר בנתיבים מקוריים. את שיבתה של הדת הוא היה יכול לקבל, כרבים אחרים, על רקע קריסת 'תזת החילון', אך הוא מעלה נימוקים כבדי משקל (נורמטיביים ודסקריפטיביים) כנגד הבחנה זו ומציג את ה'חילון' כמצב של אל-חזור. את האיווי והתשוקה הוא היה יכול לפטור בפשטות כנוירוזה (מה גם שהוא מכריז כי המסמנים הדתיים איבדו את הקשרם) - אך כל זה בעיניו חילוני מדי. את ה'שואה' הוא היה יכול למקם, כפי שכבר נעשה לפניו, כירידה תיאולוגית לצורך עלייה ('הפרת ברית' והכנה ל'ברית חדשה'; אובדן הכוליות ומציאת ה'אחר'; וכן הלאה) - אולם אלו אינם מספקים אותו והוא נוטה מהם, שכן כל צורה קלאסית של מושג ה'אלוהים' (ולו המיסטית או המופשטת ביותר) לא יכולה לשמש עוד בעבורו נקודת ראשית מוחלטת ותשתית אובייקטיבית נשגבה. טעונים אלו יכולים להיות מובנים ואף מוערכים, אלמלא מצד שני ובאותה נשימה הוא בוחר דווקא ב'חילון' וב'שואה' כנקודת ראשית ותשתית אובייקטיבית, והללו מחלחלות לדרכי הניתוח והפרשנות שלו; כביכול אלו אינן תחושות, מושגים ואידאולוגיות מנוסחות היטב, שתפקידן היה ועודנו להכחיש את שהוא עצמו מבקש להצביע עליו.¹⁵ הוא מעוניין להעמיד את הקורא לנוכח השאלות והספקות המצמימים הללו, ולהצליף שוב ושוב במי שסיפקו להם פתרונות קלים; אך ההצלפה הופכת את השאלות לתשובות מצמיתות לא פחות.

מבורך קורא להשלים עם עובדת קיומו של הכורח הדתי, לקבל אותו ככזה. לעיתים תוך כדי הקריאה מבצבצת האפשרות שהמהלכים המורכבים והמבריקים עשויים להציע סוף טוב כלשהו (כך לדוגמה בניתוחיו המצליפים של הסכסוך היהודי-ערבי). שמא הדת היא 'מחלה' רק מנקודת מבט מסוימת, בורגנית, זו הרוצה להתמקם בעולם בנוחות ולהתענג עליו. מבורך, להשערה זו, מדריך את האדם להיות מוכן להתנסות בזרות, במוזרות, בשיגעון, באלימות, בסטייה - רק כדי שיוכל להגיע אל הדלת הדתית שבקצה המסדרון; שם יופיע עולם יציב, נקודת מבט אחרת. אך אלו אפשרויות שמרחפות בין האונה הימנית והשמאלית של הקורא. מבורך מתענג על השבירה מצד עצמה, 'שבירה לשמה', ללא אופק נוסף או פרספקטיבה אחרת. הוא חוגג את שחרור המודחק בצורתו זו - דווקא, חסר פשר, משעבד. אלוהים אינו מציץ מן החרכים או נוכח בניצוצות שבתוך השברים; אלוהים הוא השבר שבשברים והשבור שבשבורים. הקהיה קלה של הקצה החד הזה לדברי מבורך היא כפירה בעיקר וקיצוץ בנטיעות, וגרוע מכך - בגידה ב'הדותו' של היהודי.

שואה אינה נולדת 'שואה' אלא נעשית 'שואה'. אדם מצטווה 'קום, עשה לך שואה'. אדם, משמע גם לשואות יש בוקר שאחרי. מצטווה, משמע יש מצווה.

הטירה של הרב יונתן זקס

חיציו של מבורך נתקעים זה אחר זה בספריו של הרב יונתן זקס,¹⁶ גם אם אינם מכוונים היישר אליהם. לדעת הרב זקס, היהדות (לעיתים: המונותאיזם) העניקה - ומעניקה - לעולם את המוסר, הטוב המשותף, המשמעות והתקווה; את האחריות, הצדק, החירות והאחוזה; את הדחיפה והכוח לחולל שינוי; את ערכי המשפחה, הקהילה, הלאום; את הזהות, את האפשרות לדיאלוג, את כבוד האדם ואת הכבוד לשוני; את החובה, את החזון, את הייעוד ואת החלום; את הגבולות הראויים לחומר ואת הנטייה הנחוצה לרוח; וכן הלאה וכן הלאה. הדת אינה מחלה; ההפך הוא הנכון. כמעט כל ערך חיובי שקיים בציוויליזציה המערבית, ואולי בציוויליזציה בכלל, מקורו בדת.¹⁷

באחת מהתייחסויותיו המפורסמות של הרב זקס לשואה, הוא תיאר כיצד בפעם הראשונה שבה עמד במחנה ההשמדה אושוויץ-בירקנאו, התפרצה ממנו השאלה "היכן היית, אלוהים?", והתשובה שהתנוצצה בו באותם רגעים הייתה: "הייתי שם במילים 'לא תִּרְצָח'; הייתי שם במילים 'וְגַר לֹא תִלְחָץ'; הייתי שם במילים 'קוֹל דְּמֵי אֶחֱיָהּ צִעֲקִים אֵלַי מִן הָאֲדָמָה'".¹⁸ זוהי תשובה מהממת, בפרט על רקע דבריו של מבורך. לדעת הרב זקס, מלבד חוויית הנוכחות הישירה של אלוהים, הוא תמיד נוכח - עוד קודם לכן, לפני הסיטואציה ולפני השאלה ולפני היחיד השואל; ויש לו נוכחות קבועה במילים, במילותיה של המסורת. הרב זקס מתאר התנסויות וחוויות מגוונות של בני אדם עם אלוהים, אבל נקודת המפגש המשמעותית של הדת עם האדם, נקודת העומק של הדת, היא בהיותה "מדברת בשם הסמכות של העבר".¹⁹ העבר מצווה במילותיו של אלוהים, העוברות ומהדהדות במסורת.²⁰

כאשר האדם מסרב להקשיב למילים העתיקות הוא עושה שקר בנפשו; הוא אינו מסוגל לדעת את עצמו; הוא מאבד את דרכו ואת אנושיותו - והוא גם מחולל טרגדיות. "אלוהים נותן לנו חירות ולעולם לא לוקח אותה בחזרה. וכאשר אלוהים מדבר ובני האדם מסרבים להקשיב - הוא אינו יכול לעשות מאומה".²¹ לשון אחר: אלוהים בהווה הוא חסר אונים.

מילותיה של המסורת עמידות בפני שינוי הזמן. הן חקוקות בדברי ימיה של התרבות. האדם - ובפרט היהודי - מוצא עצמו ניצב בתוך סיפור ההולך ונכתב ומוטל עליו לכתוב בו את הפרק הבא. באחת מהרצאותיו, שנישאה בטירת וינדזור, תהה הרב זקס בקול כיצד היה מרגיש אילו היה יורש מבנה היסטורי כגון זו. ראשית, טען הרב זקס, "לחיות במקום כזה, הרווי בכל כך הרבה היסטוריה, פירושו לרצות לדעת את ההיסטוריה הזו".²² בעיניו, אין זה לימוד של עובדות יבשות

וחסרות משמעות אלא עבר חשוב שהגיע וניצב לפתחו, עבר שהוא עצמו מעורב בו - ושהוא גם נבחר להמשיך אותו ולהגן עליו. "עתה, משהגיעה הטירה לידי, אהיה בטוח מעל לכל ספק שגם לי יש מחויבות מוסרית להגן עליה, ושאם אכשל בתפקידי זה, אבגוד באמונם של אותם דורות קודמים".²³ ליהודים אין טירות עשויות לבנים, הוא המשיך, אך יש להם טירות עשויות מילים. מסורת המילים נמסרה מדור לדור במשך מאות ואלפי שנים; אבותינו ירשו אותה, הרחיבוה וחיזקוה, וכעת היא הגיעה אלינו. לדבריו, אנו בקושי מודעים למעמדה של המסורת שהגיעה אלינו ולחשיבותה ונחיצותה ועל כן אנו מתקשים להתגאות בה ולהגן עליה. בין היתר, לדבר על אלוהים מתוך תחושה אישית, עמוקה ככל שתהיה, ללא הזדקקות למסורת ולמילותיה החקוקות על אודות אלוהים - זו לעיתים קטנות נסלחת ולעיתים אטימת אוזניים בפני קולותיהם של מאות דורות המפצירים בי להמשיך; לעיתים זהו סילוף של ממש.²⁴

נוסף על מילות המסורת שהתנוצצו בתגובה לשאלתו של הרב זקס באושוויץ, הגותו דנה בבעיית הרע כאחד מנושאי המרכזיים.²⁵ לדבריו, השאלה על אודות הרע בעולם אינה שאלה על המסורת היהודית אלא שאלתה של המסורת היהודית עצמה וכל גיבוריה הראשיים. ההתמודדות עם הרע וההתקוממות כנגדו עוברות כחוט השני בהיסטוריה היהודית: בכל הדורות יהודים נתקלו במעשי רוע בלתי נתפסים; בכל הדורות יהודים זעקו על כך לאלוהים; ובכל הדורות יהודים הגיבו לרע באמצעות עשיית טוב.

זהו, לדברי הרב זקס, חידושה העיקרי של היהדות ביחס לרוב הדתות והציוויליזציות האחרות, שהשלימו עם הרע. לדידן, העוני, הרעב והמחלות קיימים משום שזוהי דרך העולם; את האושר שלהן ניתן למצוא רק באמצעות בריחה מהעולם - בפרישה למנזר, במדיטציה, בסמים, בכניסה לטראנס או בהמתנה סבלנית לעונג המחכה לנו בעולם הבא. לא כן היהדות;

ביחסה לעוני ולסבל בעולם, היהדות היא דת של מחאה, לא של השלמה. אלוקים איננו רוצה שאנשים יהיו עניים, רעבים, חולים, נדכאים, נבערים, מנוצלים או נטולי זכויות. הוא ברא אותנו להיות שליחיו במאבק הזה [...] מחשבת היהדות חשה תמיד בנוח עם ארציות מיושבת ועם העולם הזה [...] כתוצאה מכך, היהודי מן השורה, חניכם של ההלכה ומוסר הנביאים, הרגיש תמיד בעולם הזה כבביתו.²⁶

היהודי אינו פוגש את אלוהים בתחום שמעבר לחיים אלא בחיים עצמם: בטוב, באהבה ובשמחה, ב'כאן ועכשיו'. לדבר על אלוהים הרי זה לדבר על החיים עצמם ועל היכולת לתקנם ולשפרם.²⁷ זווית משלימה שהוא מפתח ביחס לבעיית הרע היא שאם אלוהים היה משיב לשאלות ומגלה את סיבותיו - האדם לא היה קם ופועל כדי למגר את הרע. הרב זקס שב ומשנן את אותה אמיתות יסוד: אלוהים מעניק לאדם חירות ומצפה ממנו להיות שותף בעשיית הטוב - לגלות אחריות, לקיים מערכות יחסים, לבנות חברה צודקת.

מסורת, תקווה, התקוממות כנגד הרע, עשיית צדק - קשה להתווכח עם הרב זקס. קשה אף יותר למתוח ביקורת על מי שזקף את גוים של יהודים כה רבים וקירבם למסורת. ובכל זאת.

לעיתים טירת המילים (כמו גם טירת וינדזור) הופכת למבצר כולא מפאת כובד הירושה ונטל ההיסטוריה. לאוזניים ישראליות האמונות על היוזמה, הקלילות, התנועה, החדשנות - ועל הכול ניכוס חלקים מהמסורת ופרשנותם המחודשת - גוון כה מחמיר של חוב לעבר עלול גם לדפא. שכן עם כל הפאר שבו, עושה רושם שרק על דבר אחד העבר אינו יכול לצוות: לחיות בהווה; לחוש ולחוות אותו, להתפלל בו, לשחק ולצחק בו, ליהנות ולמצות אותו; מבחינה ממשית, ולא פחות חשוב מכך - מבחינה תיאולוגית. כוחות היצירה הכבירים שהולידו את הנבואה ואת המדרש, את הקבלה ואת הפילוסופיה היהודית, את החסידות ואת הציונות חיו זמן רב יותר באוויר הפתוח מאשר בטירה.

ומן העבר השני, ובצורה פרדוקסלית משהו, אוצר המילים של הרב זקס הוא כל כך הווה; הווה מאזור מסוים מאוד של הציוויליזציה המערבית. רוב ככל הדורות היהודיים לא דיברו בצורה כזאת, ואדרבה, על רקע הדורות הוא מתגלה כבעל בשורה דתית רדיקלית של חירות, אחווה וכבוד לשוני, שהעבר על פי פשוטו איננו מצווה עליה. האורתודוקסיה שעליה מגן הרב זקס מכילה לא מעט מעשים 'מוזרים' ותכליות שאינן עולות בקנה אחד עם 'הטוב המשותף'; לקיום דתי בגווניו המסורתיים יידרש זמן כדי להתלכד עם משנת הרב זקס וניסוחיה האוניברסליים מלאי הפאתוס ("הילחמו בעוול, יהיו עושי וקרבנותיו אשר יהיו; ועשו דברים אלו מפני שאנו בני האדם מקושרים בברית של אחווה אנושית, ברית של בני ובנות כל הצבעים והתרבויות, המעמדות והאמונות [!]"²⁸).

הרב זקס היה אדם גדול והוגה גדול. ניתן לראות בו ובהגותו חוליה חדשה ונאה במסורת היהודית; חוליה שהצטרפה אל השלשלת בתנועת כפולה של עיגון והגנה על המסורת הישנה מכאן, ושל תרגום, פירוש והרקה שלה אל ניסוחים בני ההווה מכאן; מהלך קלאסי של הוגה יהודי הכותב 'מבפנים' ופונה 'החוצה'; אפולוגטיקה נאה של מושג ה'דת'. אך הדיון בעבר הנשגב ובהווה הראוי איננו יכול לכסות על ההווה הממשי ועל קשיי המסורת ומשבריה; אותו הווה שהרב זקס תיאר מקרוב ובפיקחון רב בספרו "משבר וברית" ובעשורים האחרונים שמר ממנו מרחק. הבשורה בספריו האחרונים היא ללא ספק בעלת משקל, אך אין בה משום תחליף לעיבוד אינטלקטואלי ורגשי של ספקות תיאולוגיים ולהסקת מסקנות מהקיום היהודי בהווה.

~

היה זה לפני כשבע שנים. רבי ומורי, הרב אורי שרקי, שכל את בנו שלום יוחאי בפגיעה רצחנית. לאחר השבעה סרתי לבקרו ביחידות. שאלתי במה הוא מתנחם. מה הוא שח בינו ובין עצמו ברגעים אלו. השיב לי שנשא ונתן בשאלה אם מדובר בעונש, ולבסוף מצא נחמה ב'ייסורים של אהבה'. נרעדתי. סילוקו של שלום במיתה שכזו - באהבה? כיצד זה מנחם? השיבני אף הוא בשאלה - ובמה התנחמת

לאחר פטירת אחותך? זמן רב התהלכתי תוהה, השבתי, עד שמצאתי מה שלימד רב יוסף במסכת חגיגה 'ויש נספה בלא משפט'. לא הכול נעשה בצדק, וזה מנחם אותך? גברה תמיהתו על תמיהתי. ועמדנו בשתיקה.

~

הצד השווה

לצד ההבדלים התהומיים בין התיאולוגיות שנסקרו לעיל, מעניין דווקא הצד השווה שבהן. בשלושתן יש אלוהים; זו הרי תיאולוגיה. אולם שלושתן אינן בעלות ממד מפותח של קשר ישיר עמו - להתענג על הדבקות בו, להיסחף אליו בריקוד, להרבות בתחנונים, לבקש אותו בלילות, להתעמק באינסופיותו ובהתבטלות אליו, לכסוף לו בדממה, לשוחח עמו, לשיר ולהלל אותו, להתבודד איתו.²⁹ מדובר לדידן בעניין סוטה (מבורך) אישי מדי (הרב זקס) או לא רציונלי (הרב אברהם). אולם מצד האמת - מדובר בפרקטיקות עתיקות יומין, הטבועות הן בהווה הקבלית-החסידית הן בהווה הפילוסופית של היהדות. לא זו בלבד אלא שטיפוח ממד זה של קשר ושל קרבה עשוי גם לאפשר את העמידה נכחו ואת המענה לשאלה כיצד הוא פועל ומה הוא חפץ מאיתנו - כל מה שיכול להטעין את ההווה במשמעות, ובלשון ר' נחמן: "הנקודה ששייכת ללבו בעת הזאת".³⁰ אולם בשלוש התיאולוגיות הללו ההווה נותר חסר פשר, ואלוהים מדיר רגליו הימנו. רצונו התגלה בעבר (הרב זקס); הוא כמעט שלא נוכח כיום (הרב אברהם); ואלו שמתיימרים לדעת ולדבר בשמו הם עובדי אלילים ופונדמנטליסטים (כולם).

זו אפוא האבחנה: בין אם מדובר ב"תיאולוגיה רזה", ב"תיאולוגיה של אי-הלימה" או ב"תיאולוגיה של עבר" - יש כאן עדות על שבר. חלקן מודות בו בגלוי: משהו בקשר הישיר עם אלוהים השתבש. משהו לא עובד כמו שצריך. משהו לא טוב קרה להווה.

~

האלוהים של אתמול איננו האלוהים של היום. לא תעשה לך פסל וכל תמונה. רק הישמר לך מאוד פן תשכח את ה', לבלתי שמור מצוותיו.

~

אלוהים, זה הרגיל

ניתן לנסות ולתמלל את המשבר במילים אחרות במקצת, ובכך גם לתת לו נופך נוסף, עממי ונגיש יותר. מחד גיסא - אנו חיים בטוב שבזמנים, שכן אמונה באלוהים נעשתה דבר רווח, פשוט,

מתבקש; על כל פנים הדיבור הגלוי עליה. אנשים אינם מדקדקים בשאלה 'מיהו אלוהים'; אינם מבקשים אלוהים מתוכם, אלוהים מדולל, אלוהים-נישה או אלוהים-בוטיק. הם מאמינים בהשם יתברך, ב'הוא, אתה יודע, הרגיל' (כניסוחה הנהדר של אורלי קסטל-בלום). מאידך גיסא - אנו חיים ברע שבזמנים, שכן אנשים חשים קרבת אלוהים - אך אינם מבינים אותו: אינם מבינים כיצד הוא מנהל את עולמו, אינם יודעים מה הוא רוצה מהם, אינם מזהים את מסתרי 'התהליך היסטורי', אינם מצליחים לפענח את האותות, אינם עומדים על הסיבה למתרחש בסביבתם הקרובה, אינם רואים משהו זולת כאוס.

אלו הם היבטים חשובים באמונת ההווה, והם נוכחים בו־זמנית ושוכנים זה לצד זה. אפשר כמובן לכחש ולהמעט בצד מן הצדדים: אפשר למעט בציפייה להתערבות אלוהית בעולם; אפשר לראות את ההתפרצות של האמונה באלוהים כמחלה; אפשר לדלג על ההווה ולשאוב נחמה מהעבר ומהעתיד. אבל לכפור באלוהים אי אפשר. הוא פשוט נמצא שם. הוא 'פשוט' והוא 'נמצא' והוא 'שם'.

השאלה היא אם אין דרכים נוספות לרקוח תיאולוגיה מהמצב המשברי הזה. ככלות הכול, הסתירות שבין קרבת אלוהים ובין הבנת עולמו היו מאז ומעולם אבן פינה בגיבוש ההשקפה הדתית. שתי אלו התנגחו זו בזו בעוצמה, המתח ביניהן טען את האוויר, תבע תשובות נוקבות, פיזר ניצוצות לכל עבר והפריה את עולם הרוח. מתוך אותה התנגחות נולדו והתקבלו מחשבות חדשות וגוונים חדשים בעבודת אלוהים חדשות לבקרים, זרמים של מיסטיקה ופילוסופיה, פרישות והתמקמות בעולם, אדיקות ולמדנות.

אולם אנו נולדנו אל תוך אמונת ההווה הזו מתוך שתי תשובות פסקניות שהתייצבו במאה הקודמת. האחת, החילונית, פטרה עצמה בנינוחות מאלוהים. האחרת, החרדית, פטרה עצמה בנינוחות מהעולם. הספרות החילונית התמחתה בהבעת חוסר הפשר של העולם, אטימותו, סתמיותו, נואלותו, הבזות שבו, האבסורד שבו - כדי להצביע על השמיים הריקים. הספרות החרדית התמחתה ברקימת סיפורים וירטואליים, מושלמים, שבהם ההשגחה מדוקדקת עד אחרון הפרטים - כדי להצביע על השמיים המלאים. בעולם הדתי תפקידו של אלוהים היה להדביר את הכאוס: הרפואה באה לעולם על ידי תשובה ומעשים טובים; הישועה על ידי צדיקים; ולסיפורים היה סוף טוב, מנחם ומחזק. בעולם החילוני תפקידו של האדם היה להדביר את הכאוס (או לכל הפחות להכיר בו ולהשלים איתו), ותפקידו של הכאוס היה להדביר את אלוהים. שתי התשובות הללו היו נוחות, וככל הנראה שתיהן מיצו את עצמן.

כיום אנחנו מוצאים את עצמנו בחזרה עם אלוהים קרוב ועם עולם מרוחק, לא מפוענח, חסר פשר. והמצב הזה קשה לנשיאה יותר מהשניים האחרים.

כאן המקום לכמה הסתייגויות. ראשית - לא כולם חשים כך. ישנם מאמינים רבים השרויים עדיין בגן עדן ואין צורך לטורדם ולגרשם ממנו. אולם ישנם גם רבים אחרים שחשים את הכאב.³¹ שנית - התחושה איננה חלילה ש'עזב ה' את הארץ'. אלוהים נוכח, מיטיב, שומע תפילה - אלא שאיננו יודעים כיצד. זהו הקושי. תשובותיו ומילותיו אינן ברורות. ואם הן ברורות לחלק מהאנשים בחלק

מהזמנים, הן אינן ברורות לרוב האנשים; ולמעלה מכך - הן אינן ברורות לנו כקהל. לבסוף, ייתכן שגם התשובות הפסקניות שהתנסחו בעבר היו רק רטייה זמנית לתחושות הללו שנכחו שם. ובלשון ההלצה היהודית: 'להאמין באלוהים? אחרי כל מה שהוא עשה לנו?!'.

מכאן בקצרה לשני כיוונים תיאולוגיים נוספים המתייצבים לנוכח הקושי. האחד, השלמה כואבת. המשוררים הדתיים מעידים על כך לא פעם; זהו שדה תיאולוגי גדול העומד בקמותיו. לעיתים תחושת ההשלמה העולה מהשירה היא מוחלטת, עד כדי אנלוגיה נוראה בין מערכת היחסים של האדם המאמין בהווה לזו של אישה מוכה. "אִשָּׁה חוֹזֶרֶת לְאֱלֹהִים כִּי קָרָה לָבֶד / הִם כָּבֵר רַבּוֹ מִסָּפִיק הֵם יִשְׁלִימוּ הוּא יִשְׁתַּק" כתבה בינה פינקלשטיין.³² הם מחובקים, הוא שותק, היא רוקמת חלומות שלא יתגשמו. המצב הבעייתי לא נפתר, אבל קשה לה יותר לחיות לבד. "אֲנִי נִשְׁבָּע שְׁלֹא נִדְּקֶדֶק וְלֹא נִתְפַּלֵּל / (אֲפֹלוּ לֹא אֵיפֹה הָיִיתָ בְּשׁוֹאָה) / נִשְׁמַח עַל כָּל פְּרוֹר וְנִדְעַ שְׁהוֹרֵדְתָּ חֲדוּשׁ / אֶל חַיֵּינוּ הַיְבָשִׁים, הַמְסוּרִים בְּיָדֶיךָ" דייק ר' אלחנן ניר את התחינה לקבל משהו, תוך כדי כניעה דתית.³³ שירה זו נושאת את אחד התווים האיזכיים הנוגים: "הֵן יִקְטְלֵנִי - לוֹ אֵיחָל" (איוב יג, טו). האדם המאמין לא יצא לדרך חדשה, על אף כל הרגשות הקשים. הוא זקוק לאלוהים. זו איננה מחלה; גם לא בשורה. זו פשוט השלמה כואבת עם אלוהים הרגיל, עם המצב ועם התקיעות של מערכת היחסים. אנשים זקוקים לאלוהים יותר ממה שהיו רוצים להבין אותו ועולמו. העולם גדול עלינו, או שהתרגלנו, או שפשוט קשה.

~

תחילה חשבו שהעולם מסודר ומובן ודחו את אלוהים כהיפותזה שאינה נצרכת; מאוחר יותר גילו שהעולם אכזר וסילקו את אלוהים כטענה ילדותית; לאחר מכן נטו לחשוב שהעולם סביר ורדפו את אלוהים כרעיון מסוכן; לבסוף שבו אל אלוהים מבלי להבין.

~

עוֹרָה לְמָה תִּישֵׁן ה'

כיוון תיאולוגי אחר עולה אצל חוזרים בתשובה, ניאורסלבים וסתם מחפשים ומבקשי אלוהים; אזורים דתיים שמאפשרים לעצמם לחוות את הממשי ולפתח את הקשר הישיר להשם יתברך. כיוון זה, שהייתה לו נוכחות מסוימת לאורך הדורות וכיום עולה מתפילותיהם וזעקותיהם של אלו האחרונים, נושא אופי של אי־השלמה עם מצבו של העולם ועם חוסר ההבנה של אלוהים. הם עומדים נוכח אלוהים וכביכול הודפים לעברו את העולם בשתי ידיים ותובעים ממנו לקחת עליו אחריות. תפילותיהם מביעות את כל הזעקה, שאלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאמרו: "עוֹרָה לְמָה תִּישֵׁן ה', הֲקִיצָה אֶל תַּנְנִחַ לְנִצָּח" (תהילים מד, כד).³⁴ הם אינם מכילים את האנרגיה

שלהם בעיסוק אינטלקטואלי בשאלה מה יש להסיק מהמצב בהווה - אלא מתעלים את כולה לעבר אותה תביעת התעוררות. הם אינם מניחים מגבלות מטפיזיות, אתיות ואחרות לעיסוקם החשוף באלוהים ונותנים לזעקה הדתית להשתחרר כלפי השם יתברך, מבלי לסנן או להרדים אותה - 'קח את העולם שלך ותעשה איתו משהו'.

גם זו 'דת של מחאה', כניסוחו של הרב זקס, אולם המחאה אינה שוכנת רק בפעילות המופנית כלפי העולם, אלא גם ובעיקר בפעילות המופנית כלפי ריבונו של עולם. "שווה בנפשך", שם דוסטויבסקי את המילים הנוקבות בפיו של איוואן, "שבסופו של חשבון איני מקבל את עולמו זה של אלוהים [...] לא את אלוהים איני מקבל, עליך להבין, אלא את העולם שברא איני מקבל, ולא אסכים לקבל. זו המהות שלי". הבירה דולקת, ויש לשוב להרהר ולתהות תדיר "אפשר שבירה זו ללא מנהיג?" עד שישוב בעל הבירה ויצין.³⁵

כיוון זה גוזר התפתחות אישית תדירה; עבודה אינטנסיבית בגוף וברוח, בקודש ובחול. יש לעמוד נוכח אלוהים, ועמידה זו אינה יכולה להיעשות בקלות דעת, ברפרוף, בארעיות. היא תובעת התכנסות פנימה, היא תובעת התכנסות של חבורה. היא מזמינה סבלנות ואורך רוח גם בתקופות המתנה ארוכות. יש בה לימוד ותפילה, יש בה קריאת תהילים ונסיעה למקומות קדושים, יש בה התבודדות והתבוננות, יש בה זוגיות וילדים, יש בה קריאה ושאלה, יש בה צעקה ושתיקה. היא דורשת התכווננות ודריכות - לנסות ולתפוס מבחינה רגשית ואינטלקטואלית, השראתית ופנימית, את האמירה המדויקת של ההווה; זו באה לרגעים וחולפת וזקוקה לעיבוד ממושך. וצריך גם הפסקות, וצריך גם לנוח, וצריך גם סתם, וצריך הומור ואירוניה, מהסוג ששומר על פרופורציות.

כיוון זה איננו מזניח את העולם. יש בהדיפה שלו אל אלוהים גם אחריות עמוקה כלפיו וגם ניסיון לדיוק במענה. היא שותפה לניסיונות להפוך אותו למקום טוב יותר, אך היא איננה מניחה לאלוהים ואינה נואשת מאפשרות התגלותו בהווה בצורות חיוניות (תרתי משמע). מהמישור האישי היא מעוניינת לפלס דרכים אל הקהילתי ומשם אל החברתי והציבורי. בין דת אזרחית-חילונית מכאן ובין דת של הלכות מדינה פסקניות מכאן - שאת שתיהן היא אינה מקבלת - היא הייתה רוצה להגיע ביום מן הימים ל'תיאולוגיה ציבורית', כזו שניתן לדון בה במשותף ולעצב מכוחה מרכז כובד וסדר יום.³⁶ המגזרים והזרמים השונים, על רעיונותיהם וסדר יומם - ליטאים, ספרדים וחסידים, חרד"לים ודתיי מרכז, מקובלים, מסורתיים ופלורליסטיים - אינם מספקים אותה. יש בתיאולוגיות שלהם מן ההרואיות ומן המבוי הסתום כאחד, מן האמת ומן הזיוף, ועל הכול הן משחזרות את אותו קושי ואת אותו כאוס - אלוהים נוכח בהן ובו בזמן מוסיף להיות לא מובן.

העולם מלא בלאגן. אבל מדי פעם יש הברקות. הקיום הדתי הוא דפיקה שאינה מרפה על השערים, הוא קריאה בשמו של אלוהים שוב ושוב עד שיתעורר, הוא המשך החיפושים במשחק המחבואים אל תוך הלילה. כי אסור לשתוק ולהניח לו.

על חומתֵיךָ יְרוּשָׁלַם הִפְקֵדְתִּי שְׁמָרִים כָּל הַיּוֹם וְכָל הַלַּיְלָה, תִּמְיֵד לֹא יִחָשׂוּ.
הַמְזַכְרִים אֶת ה' אֵל דְּמִי לָכֶם! וְאַל תִּתְּנוּ דְּמִי לּוֹ! עַד יִכּוֹנֵן וְעַד יֵשִׁים אֶת יְרוּשָׁלַם
תְּהִלָּה בְּאַרְץ.

ישעיה סב, ו-ז

§

הערות

- * ברצוני להודות לאשתי צופיה, ר' אהוביה גורן ור' זאב גינזבורג על קריאת גרסה מוקדמת של המאמר ועל שלל הערות ורעיונות מועילים.
- 1 ראו לדוגמה את הסקירות השונות בקובץ המאמרים *Radical Theologies* בעריכת פרופ' מייק גרימסאו. זמין במרשתת.
 - 2 החלוקה בין 'נביאים' ו'כוהנים' היא משל חוקר הדת מרטין מרטי.
 - 3 בשנת תש"ף יצאה לאור טרילוגיה פרי עטו, שם פרש את עיקרי הגותו (בהמשך ל'קוורטט' שהופיע בחלקים בשנים שלפני כן): המצוי הראשון: אמונה, מחויבות דתית וחשיבה רציונלית; אין אדם שליט ברוח: לקראת מסגרת "רוח" ועדכנית למחשבה יהודית; מהלכים בין העומדים: על הצורך ועל האפשרות לרענן את ההלכה (להלן: אברהם, תיאולוגיה, חלקים א-ג).
 - 4 הכרך השני של הטרילוגיה, שבו הוא עוסק בסוגיות אלו, גרר כמה תגובות חריפות (מה שהיה צפוי דווקא מהכרך השלישי, העוסק בשינויים בהלכה). ראו לדוגמה הרב יצחק שילת, "אכן, אין אדם שליט ברוח", *אסיף*, ז (תשפ"א), עמ' 501-509; הרב משה רט, שתגובתו נכתבה במקור בפייסבוק וגררה לאחר מכן דיונים נרחבים במרשתת ובאתר של הרב אברהם; הרב טל חיימוביץ, "בדה לך דת", מכתב, זמין במרשתת; ועוד.
 - 5 היגד זה חורז את הכרך השני מהטרילוגיה, ושב ונידון באתר.
 - 6 פרק שלושה עשר, 'ההיענות לתפילה'.
 - 7 "אין שום דבר ביהדות חוץ מהלכה", ריאיון עם הרב מיכאל אברהם, *מקור ראשון*, 24.5.2020. זמין במרשתת.
 - 8 שם.
 - 9 עמדתו של הרב אברהם בנושאים אלו מורכבת יותר. נראה גם כי בחלוף השנים התחולל שינוי ביחסו לרגש, למיתוס או ל'רוח'.

- 10 ניתן לומר כי בעוד הרב אברהם מציע לדתיים תיאור של חייהם בפועל וגוור מכך תיאולוגיה, רבנים והוגים מציעים לדתיים תיאור של התיאולוגיה שלפיה היו רוצים לחיות. הסתמכותם של דתיים על האחרונים יותר מאשר על הראשון במגוון עניינים גם היא חלק מ'איך הדתיים חיים בפועל', מה שיוצר לולאה לוגית-תיאולוגית (דברים יכולים כמוכן להשתנות. הרב אברהם גם פועל במקביל בזירה הציבורית-דתית כדי לייצר תחליף לאותם רבנים והוגים. ימים יגידו).
- 11 ישי מבורך, תיאולוגיה של חסר: על אמונה שלאחר התוהו, תל אביב: רסלינג, תשע"ו; היהודי של הקצה: לקראת תיאולוגיה של אי-הלימה, תל אביב: רסלינג, תשע"ח; ארון העדות: חזרתו של המודחק האחרון, תל אביב: רסלינג, תשע"ט (להלן: מבורך, תיאולוגיה, א-ג). לביקורת נוקבת ומפורטת על הכרך הראשון ראו אביחי צור, "שמרנות פוסט-מודרנית", אתר אימגו. לאחרונה התפרסמה ביקורת נוספת, מתונה יותר, פרי עטו של מנחם נאבת. ראו "גירעון של אור", הזמן הזה, זמין במרשתת. הציטוט מתוך מבורך, תיאולוגיה, חלק א, עמ' 8.
- 12 עיסוקו של מבורך בהקשר זה במגדל בבל הוא מאלף. ראו הנ"ל, תיאולוגיה, חלק ב, עמ' 95-99.
- 13 שם, עמ' 19. וראו שם, עמ' 99, את הדיון באריק סנטנר.
- 14 ראו גם שם, חלק ג, עמ' 142 בנוגע ל'הכרת אלוהים'.
- 15 בניסוח מריר יותר: באימוץ הפרספקטיבה הזו הוא מקבל בהשלמה ובכניעה את עולו של פרויקט ה'חילוץ', ובאופן פרדוקסלי - ולא פחות חמור - את הפרספקטיבה של תלייני ה'שואה' ולא את זו של קורבנותיהם.
- 16 הדיאלוג הסמוי ביניהם הוא אתנחתא תיאולוגית מעניינת במלחמות האינטלקטואליות שבין צרפת לאנגליה.
- 17 הסקירה דלהלן תתמקד בספרים לרפא עולם שבור: החיים כקריאה לאחריות, מאנגלית: צור ארליך, ירושלים: מגיד, תש"ע; השותפות הגדולה: הדת, המדע וחיפוש אחר המשמעות, מאנגלית: צור ארליך, ירושלים: מגיד, תשע"ג; ומוסריות: שיקום הטוב המשותף בעידן מפולג, מאנגלית: צור ארליך, ירושלים: מגיד, תשפ"ב. שנות יציאתם בעברית היו סמוכות יחסית להופעתם בשפת המקור.
- 18 ראו, לדוגמה: *Where do you think God was in the Holocaust?*, זמין במרשתת (להלן: זקס, שואה). ראו גם התייחסויותיו השונות לשואה בספרו *משבר וברית*, מאנגלית: שרה פרידמן, ירושלים: מאגנס, תש"ס, בפרט בפרק השני.
- 19 זקס, *השותפות*, עמ' xii.
- 20 הנ"ל, *רדיקלית אז, רדיקלית עכשיו: מורשת הדת העתיקה בעולם*, מאנגלית: מנשה ארבל, ירושלים: מגיד, תשס"ז, עמ' 39. ראו גם מאמרו של אביתר לרנר, "הסיפור היהודי: הזהות היהודית בהגותו של הרב יונתן זקס", *אקדמות*, לא (תשע"ט), עמ' 59-73.
- 21 זקס, *שואה*.
- 22 הנ"ל, *פסח על שום מה? הגדה של פסח בביאור ובתוספת מאמרים*, מאנגלית: ברוריה בן-ברוך, ירושלים: מגיד, תשע"ג, עמ' 124-123.
- 23 שם, עמ' 124.
- 24 הנ"ל, *רדיקלית*, עמ' 165-167.
- 25 ראו לדוגמה הנ"ל, *לרפא*, פרק ב: 'האמונה כמחאה'; הנ"ל, *השותפות*, פרק יב: 'בעיית הרע'; ועוד.
- 26 הנ"ל, "רוחניות בעולם של חומר", *קרב אליך*, גיליון 507 (תשע"ו).
- 27 הנ"ל, *Defeating Death*, שיחה לפרשת ניצבים, זמין במרשתת.
- 28 הנ"ל, *מוסריות*, עמ' יג. אף תיאורה של המסורת בגוון זה של 'סיפור מתמשך', עם היותו מתבקש מאוד, יש בו ובצליליו

הייחודיים מן החידוש העכשווי.

29 אין זה סוד שמדובר בסוג של פרדוקס, שמושג האלוהים עצמו, מושג עבודת האלוהים ואפילו מושג ה'לשמה' הליבוניציאני - מכילים תענוג אישי. 'אני קרבת אלוהים לי טוב'. האדם נהנה מהדבקות ומקבל ממנה משהו, ומה בין זה ובין הנאה אחרת או 'עבודה שלא לשמה'.

30 ליקוטי מוהר"ן, קמא, תורה לד.

31 זכיתי ללבן את התובנות הללו ואלו דלהלן בחבורה מיוחדת שנפגשת מדי שבת בביתו של חברי ר' אלון סבג. תודתי העמוקה שלוחה לר' אייל הרוש, ר' יצחק רובין, ר' איתמר סבג, ר' דוד לוי, ר' ראובן טילים, ר' דוד וונדי, ר' מיכאל ויצמן, ר' מרדכי (מודי) יהודאי, ר' חגי סימן טוב ועוד כמה צדיקים נסתרים.

32 בינה פינקלשטיין, "ידֶקָה", רליגיה, גיליון ב, עמ' 142.

33 אלחנן ניר, "תביא איזה חידוש", מי שנפלה עליו מפולת, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2014, עמ' 20.

34 ראו גם בבלי, סוטה מח ע"א: "אף הוא ביטל את המעוררים".

35 בראשית רבה, פרשה לט, אות א.

36 'תיאולוגיה ציבורית' היא כינוי לכמה כיווני דעת, רגש ופרקטיקה שעדיין לא עשו עלייה. ועוד חזון למועד.

וארא את כל העוברים ושבים המגידים לי את כל אלה, והנה עוד לא השִׁבְרוּ
את השֹׁבֵר הגדול ועוד לא ידעו את התוגה הגדולה. טרם ידעו את התהום
וטרם יראו את השאול. את השטן לא ידעו ואת האלוהים לא יכירו. יודעים
הם אלוהים של שיטות ושל דתות ושל דברים. ואולם אינם יודעים אלוהים
שאליו קוראים בשעה שאובדים את הכול...

ואני את הכול אבדתי, ואשמע קול קורא אליי מתחום הנצח: בקשני נא!...

~ הלל צייטלין, הצימאון, עמ' 42

קדם

קודש ~ דרך ~ מציאות